

MOĞOL DÖNEMİ FARS EDEBİYATINDA
KULLANILAN BAZI TÜRKÇE-MOĞOLCA TERİMLER
SOME TURKISH-MONGOLIAN TERMS USED IN
MONGOLIAN PERIOD PERSIAN LITERATURE

ÖZKAN DAYI

Dr. Öğr. Üyesi Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Bayburt University, Faculty of Humanities and Public, Department of History
ozkandayi@bayburt.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8192-3445>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.05.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.08.2018
Sayfa-*Pages* : 485-498

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3935>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**MOĞOL DÖNEMİ FARS EDEBİYATINDA KULLANILAN
BAZI TÜRKÇE-MOĞOLCA TERİMLER**
SOME TURKISH-MONGOLIAN TERMS USED IN
MONGOLIAN PERIOD PERSIAN LITERATURE

ÖZKAN DAYI

Öz

Cengiz Han döneminde Moğolların, Horasan ve İran coğrafyasına yönelişi ile Moğol hâkimiyet döneminin bu bölgede başladığını söyleyebiliriz. Şüphesiz ki; Moğolların Ön Asya coğrafyasına gelişi, sadece askeri sonuçlar doğurmamış, Moğol hâkimiyeti 1231-1339 yılları arasında özellikle İran coğrafyasında derin izler bırakmıştır. Bu işgal döneminin iktisadi, sosyal ve kültürel etkileri de olup bu kültürel etkileri dönemin edebiyatında takip etmek de mümkündür. Özellikle Moğol hâkimiyetinin kültürel alandaki yansımalarını dönemin Fars şiirine etkileri ile görebilmekteyiz.

Çalışmamızın amacı idarî ve askerî alanda kullanılan Moğolca-Türkçe terimlerin dönemin edebiyatına ne kadar tesir ettiğini daha açık bir şekilde değerlendirebilmektir. Bu doğrultuda Sa'dî-yi Şîrâzî, Pûr Behâ, Nezârî-yi Kuhistânî, Seyf-i Fergânî, ve Humâm-ı Tebrîzî gibi dönemin ünlü müeddiblerinin eserlerinden örnekler ile bu terimleri ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İdarî ve askerî terimler, Suyurgamişi, İlhan, Baskak, Tamga, Yarlîg, Ahtacı, Baverci, Tutgavul.

Abstract

It can be said that with Cenghiz Khan's fronting to Khorosan and Persian geography, Mongolian domination started in this region. Undoubtedly, Mongols' coming to Asia Minor did not only have military consequences. Mongolian domination between 1231-1339 left deep influences on especially Persian geography. These influences can be possibly seen in the time's literature. This time of occupation also had economic, social and cultural influences. Especially Mongolian domination's influences in cultural fields can be seen in the period's Persian poems.

The aim of this study is to clearly examine how Mongolian and Turkish terms used in military and governmental fields influenced literature. In this context, we will try to examine those terms with examples from Sa'dî-yi Şîrâzî, Pûr Behâ, Nezârî-yi Kuhistânî, Seyf-i Fergânî, ve Humâm-ı Tebrîzî works.

Key Words: Governmental and military terms, Suyurgamişi, İlhan, Baskak, Tamga, Yarlîg, Ahtacı, Baverci, Tutgavul.

Giriş

Bir topluluğun kültürel değerlerine ve malzemelerine bakarak tarihteki serüvenini algılamak mümkündür. Çünkü tarih boyunca gerçekleşen büyük askerî faaliyetler ve göç hareketleri, insanlığı sadece siyasî açıdan etkilemez aynı zamanda kültürel sonuçlara da sebep olur.

Moğol istilası sonucunda dünya tarihinde ilk sayılabilecek bazı gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Büyük Okyanus'tan Akdeniz sahiline kadar birçok medeniyeti içinde barındıran bu yeni ve büyük siyasî alan, tek bir yönetimin, Moğol yönetiminin kontrolü altına girmiştir. Bu durum, arada siyasî engeller olmaksızın kültürlerin birbirleri ile

etkileşime girmesini sağlamıştır. Bu bağlamda ele aldığımız Moğol dönemi, tarihî etkilerinin yanında kendini edebî eserlerde de göstermektedir.

Moğolca ve Türkçe terimler, dönemin ünlü tarih yazarlarının eserlerinde olduğu gibi, çağdaş şairlerin divanlarında da yer edinmiştir. Sa'dî-yi Şîrâzî, Pûr Behâ, Nezârî-yi Kuhistânî, Seyf-i Fergânî, ve Humâm-ı Tebrîzî'nin şiirlerinde bu terimlerin etkin olarak kullanıldığını görmekteyiz. Hatta dönemin şairlerinden olan Pûr Behâ'nın Moğolca ve Türkçe terimleri kullanarak Kasîde-i Mogûliyye¹ adlı bir kaside yazdığı da bilinmektedir.

Moğol dönemi denilince akla ilk olarak Moğol istilasının getirdiği tahribat ve katliamlar gelmektedir. Fakat bu dönemi, sadece istilaların yaşandığı andaki yıkımlarla kavramamız mümkün değildir. Dönemin idarî, askerî, malî düzenini ve edebî ortamını bilmemiz, dönemin tarihini iyi bir şekilde tahlil etmemize olanak sağlayacaktır. Moğol istilasını Ön Asya coğrafyasına yıkım getirdiği kadar birçok yeniliği ve farklılığı da bu coğrafyaya taşımıştır. Bu çerçeve içinde birçok farklılık ve yenilik Türkçe-Moğolca terimlerin kullanılması ile kendini göstermektedir. Dönemi ilginç kılan, bu terimlerin sadece devlet işlerinde kullanılması değil; aynı zamanda Fars edebiyatında da kendisine yer bulmasıdır.

Hatta Pûr Behâ² şiirlerinde kullandığı Moğolca ve Türkçe terimler ile övünmekte ve kendisinden önce bilinen ünlü şairlerin bile şiirlerinde bu terimleri kullanmadıklarından bahsetmektedir. Ve bu durumu Kasîde-i Mogûliyye'de şöyle aktarmaktadır;

هرگز نگفته اند درین اصطلاح شعر فردوسی و دقیقی و بندار و عنصری

Firdevsî, Dakîkî, Bundâr ve Unsurî bu şiirdeki ıstılahı (terimleri) asla söylemediler.

¹ Pûr Behâ'nın özellikle Moğolca terimleri kullanarak yazdığı kasidesidir. Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu's-Su'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-ı Pedîde-i Hâver, 1338 hş., 182.

² İlhanlı döneminin şairlerinden olan Tâcuddîn b. Bahâuddîn Câmî, Purbehâ mahlası ile tanınmaktadır. Nâsiruddîn Tusî'ye bir kaside de yazmıştır. Hâce İzzeddîn Tâhir ve oğlu Vecîheddîn Zengî Feryumedî bu dönemde Horasan'da vezirlik yapmaktaydılar. Şairin ataları Câm şehrinde yıllarca kadılık yapmışlardır. Şair, her iki veziri de dîvânında methetmiştir. Bir müddet şair, İlhanlı sarayında Şemseddîn Cüveynî ve ailesini şiirlerinde övmekle meşgul olmuştur. Horasan, Bağdad, Tebrîz ve İsfahân'da ikamet ettiği bilinmektedir. Purbehâ dîvânında h. 666 (1267) yılında Nişabur'da meydana gelen depreme de yer vermiş ve bu konu ile ilgili bir de kaside yazmıştır. Bu depremden sonra yerle bir olan Nişabur'da Abaka Han'ın emriyle yeniden inşa faaliyetlerinin başladığı bilinmektedir. Şairin akıcı bir uslubu vardır. Ve onu diğer dönemin şairlerinden ayıran en belirgin özelliği Moğolca terimlere şiirlerinde vermesidir. Hatta bu terimlerle yazılan Kasîde-i Mogûliyye adında bir kasidesi de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvîni, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş., 724; Devletşâh, *Tezkiretu's-Su'arâ*, 137-138; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yı Mogûl ve Tâtâr*, (Çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş., 158-159; Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-ı Furûğî, Tahrân 1363 hş., 160-161; Zebihullah-i Safâ, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş., 660-671; Râzî, Abdullah, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1375 hş., 359; Seyyid Ebu'l Fazl Rezevî, "Purbehâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhanân (654-694/1252-1296)", *Pejûheşhâ-yi Târîhî*, 3, Dânişgâh-ı İsfahân 1392 hş., 44; Ali Ekber Dihhudâ, "Pûr Behâ-yî Câmî", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-ı Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 5035-5036.

Şüphesiz ki, birçok medeniyetin kaynağı olan Ön Asya'yı ele geçiren Moğolların bölgedeki üstün kültürel ortamdan etkilenmemeleri düşünülemez. Fakat kültürel etkileşimlerin hiçbir zaman tek taraflı olmadığı da muhakkaktır ve bunun en iyi örneklerini Fars edebiyatının çağdaş müeddiblerinin eserlerinde görmekteyiz. Ön Asya Moğolları, İslamiyet ve İslam medeniyeti ile tanışırken; Fars edebiyatı ise yeni terimlerle tanışarak kültürel zenginliğini artırmıştır.

Dönem içerisinde idarî, malî ve edebî alanda birçok yeni terim ortaya çıkmıştır. Çalışmamızda Fars edebiyatının en güzel eserlerinin verildiği bu dönemi, Moğolca ve Türkçe terimler açısından değerlendirip, yarlıg, ilhân, tamga, baskak, ahtacı, baverci ve tutgavul terimlerini tarihî ve edebî eserlerdeki kullanımlarıyla karşılaştırarak değineceğiz.

1. Suyurgamişi/Suyurgal:

Suyurgamişi ve suyurgal, Moğol dönemi eserlerinde özellikle *Câmi'ü't-Tevârih* ve *Târih-i Cihânguşâ'* da çokça kullan Moğolca terimlendendir. Bu terimler, Han tarafından bir yerin veya bir görevin iktâ, ihsan, lütuf ve iltifat olarak birine verilmesi anlamında kullanılmaktadır.³ Suyurgal uygulaması sadece Büyük Moğol devleti ve İlhanlılarda değil, İlhanlılar ve diğer şube Moğol devletleri dağıldıktan sonra da kullanılmaya devam eden idarî terimlerden biri olmuştur. Bu uygulama, Celâyirliler zamanında da İran'da yaygın olarak kullanıldığını görmekteyiz. Hatta Timurular zamanında özellikle Şâhruh döneminde suyurgal uygulamasından, farklı devlet memurları ve ulemâ da istifade etmiştir.⁴

Suyurgamişi terimi dönemin ünlü tarih yazarı Reşidüddîn Fazlullah'ın eseri *Câmi'ü't-Tevârih*'te çokça kullanılmıştır; Mengü Kaan, Hülâgu Han'a; *Amu Derya'dan Mısır beldelerinin uzak yerlerine kadar her kim senin emirlerini yerine getirip boyun eğiyorsa, ona ikramda bulunup, ona çeşitli lutüflarda ve özel suyurgamişiler yap.* diye talimat vermiştir.⁵

Yine Abaka Han⁶ zamanında siyasî krize sebep olan Vezir Şemseddin Cüveynî⁷ ve Mecdu'l-Mülk Yezdi⁸ çekişmesi içerisinde ümitsizliğe kapılan Yezdi, hükümdarın

³ Şemîş Şerîk Emîn, *İstulâhât-i Dîvân-i Dövrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş., 155; Kâdi Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigârîstân*, (Tsh. Âkâ Murtazâ-Muderrîs Gîlânî), Ketâb-urûşî Hâfîz, Tahrân 1341 hş., 10; Mollâ Ahmed Tetevî-Asâf Hân Kazvînî, *Târih-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rîzâ Tabâtabâyî Mecd), Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş. V, 3630; E. T. Refî'î, "Suyurgal der 'Ahd-i İlhânî ve Teymûrî", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşi Târih*, Yıl: 4, 12, ty., 50; G. Sa'îdî, "Berresiyî Nizâm-i İktisâdî ve Bâzârgâniyi Âsyâ-yi Merkezî der 'Asr-i İlhânî", *Berresihâyî Nevîn-i Târihî*, 3, 1386 hş., 37; Hasan Pîrniyâ, *Târih-i Kâmil-i İrân*, İrân Cihân, Tahrân 1390 hş., 667.

⁴ Emîr Teymûr Refî'î, *Suyurgal der Ahd-i İlhânî ve Teymûrî*, *Feslnâme-i 'İlmî Pejûheşi Târih*, Sayı: 11, 45.

⁵ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş., 687; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Benâketî, *Târih-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş., 414.

⁶ Abaka Han (1265-1282), Hülâgu Han'ın oğlu ve İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarı. Detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), TTK, Ankara 2011, 47; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 743, 777-779; Abbas Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş., 9; Mîrhând, Mîr Seyyid Hamideddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş., 317; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 430; Muhammed Hasan Câberî Ensârî, *Târih-i İsfahân ve Rey*, İsfahân 1321 hş., 145.

Cüveynî'ye suygamişi vermesinden çekinmiştir. *Câmi' u't-Tevârih*'e göre Yezdî, *Hükümdâr, Sâhib-i Dîvân hakkında suygamişi verdiği için; o, bu köleye bundan böyle bir an bile aman vermez.* diye bir ötüğ⁹ yazmıştır.¹⁰

Yine Argun Han'ın¹¹ tahta çıkışını *Habibu's-Siyer ve Târih-i Ravzatu's-Safâ*'a Argun Han'ın ağzından; *Allah bana suygamişi buyurup babamın taç ve tahtının bana bağışladığı için bütün suçluların suçunu bağışladım.*¹² diye aktararak suygamişi terimini ihsan ve ikram anlamıyla kullanmıştır.

2.Ahtaci:

Moğolca bir terim olan ahtaci, sarayın has atlarından ve ahırlarından sorumlu olan kişidir.¹³ Şair Pür Behâ, ahtaci terimini de *Kaside-i Mogülüyye*'de gerçek anlamı ile kullanmıştır.

در گردن عدوی تو بندد دو چنبری
ختاجی سیاست از قمچی اجل

*Senin seyis ahtacın ecel kamçısından düşmanının boynuna iki halka bağlar.*¹⁴

⁷ Şemseddin Muhammed Cüveynî (1263-1284), İlhanlı veziri. Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi' -i Müfîdî*, 117; Rızâ Kulî Hân, *Mecma' u'l-Fusahâ*, I, Tahrân 1336 hş., 1135-1136; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 30, 38; Nefisî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 162-164; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslânâme-i 'İlmî- Pejuheşi Moskoviyye*, 16, 1390 hş., 107; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârei, *Mecma' u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş., 266; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 84; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârih*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş., 161; Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş., 233; Ensârî, *Târih-i İsfahân ve Rey*, 145; Muhammed Takî Müderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasireddin Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1354 hş., 147.

⁸ Mecdu'l-Mülk Yezdî, bir süre İsfahan'da Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hâce Bahâeddin'in hizmetinde bulunduktan sonra, Şemseddin Cüveynî'nin hizmetine girmiştir. Mecdu'l-Mülk, Şemseddin Cüveynî'ye muhalif olduğu için 14 Ağustos 1281 gecesi katledilmiştir. Reşidüddin, *Câmi' u't-Tevârih* 787; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, 328-329; Hândmîr, *Habibu's-Siyer*, III, 120; Gıyâseddin b. Humâmeddin el-Hüseynî Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa'id Nefisî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty., 283-284; 'Ukaylî, Seyfeddin Hâcî b. Nizâm, *Âsârü'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş., 277.

⁹ Ötüğ, ötek, ötüğ ve ötüğ Türkçe'de istek, rica, dilekçe, arıza veya bir üst dereceye sunulan yazıdır; Emîn, *Istlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 40.

¹⁰ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 217-218.

¹¹ Şehzâde Argun, Abaka Han'ın oğlu olup Horasan eyaletinin yönetimine tatyin edilmiş idi. Abaka Han'ın ölümü üzerine amcası Ahmed Teküdâr tahta çıkmış ve Şehzâde Argun İlhanlı tahtı için Sultan Ahmed'e muhalefete başlamıştır. Bu muhalefeti sırasında Mecdu'l-Mülk Yezdî'nin Cüveynîler karşısı söylemlerini Şehzâde Argun kendi amacı doğrultusunda kullanmıştır. Argun, Sultan Ahmed ile girdiği mücadeleden daha sonra galip ayrılmış ve İlhanlı tahtına oturmuştur; Reşidüddin, *Câmi' u't-Tevârih*, 807-808; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 442.

¹² Reşidüddin, *Câmi' u't-Tevârih*, 809; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 442; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 347; Hândmîr, *Habibu's-Siyer*, III, 126; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 291-292; Kirmânî, Nâsireddin Münşî, *Nesâ'imu'l-Ashâr min Letâ'imu'l-Ahbâr der Târih-i Vuzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty., 106.

¹³ Emîn, *Istlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 15-16.

¹⁴ Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 182.

3. Yarlıg:

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde yarlıg; emir, ferman, buyruk anlamında kullanılmıştır. Yarlıg, Moğolca'da ise emir, söz, bildiri ve kanuni ferman anlamına gelmekteydi. Ayrıca yarlıkları resmî hale getiren tamga denen mühürler bulunmaktaydı.¹⁵ Türklerde ve Moğollarda hükümdârın yazılı emir ve iradelerine yarlıg denilmekteydi. Bu suretle hükümdârın gerek maiyetlerine ve gerek yabancı hükümdârlara gönderdikleri mektup ve fermânlara da yarlıg isminin verildiğini bilmekteyiz.¹⁶

Dönemin Fars edebiyatında yarlıg ve payza¹⁷ gibi bürokratik terimler kullanılmıştır. XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerinden olan Nezârî-yi Kuhistânî¹⁸ ve Pür Behâ'nın şiirlerinde bu terimlere idarî anlamları ile rastlanmaktadır;

ایلچی آمد و خلعت خان آورده یرلیغ و پایزه و حکم غازان آورده

Elçi geldi ve hanın hil'atını getirdi; Gâzân'ın¹⁹ yarlıg, payize ve hükümünü getirdi.²⁰

¹⁵ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 861; Tûsî, Muhammed Emîn Edîb, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, II, Tahrân 1388 hş., 1104; Kadyânî, Abbâs, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş., 87; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl*, 112; Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Yay., İstanbul 1993, 187; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 262-263.

¹⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988, 197.

¹⁷ Payza; habercilere ve yüksek devlet memurlarına, kimin emriyle yolculuk yaptıklarını belirten ve devlet işlerinde o kişilere kolaylık tanıyan bir çeşit kimlik belgesi mukabilinde bir plaket idi. Payzalar genellikle tahtadan ya da madenden yapılırdı. Ama daha yüksek mevkileri tanımlayan payzalar gümüş ve altından imal edilirdi. Payza uygulaması muhtemelen bir taltif vesikası olarak Karahanlı devletinde de kullanılmaktaydı. Büyük Moğol Devleti ile şubelerinde kullanılan payza, şahsa mahsus olup ve amannâme niteliği de taşırdı. Bunlar başlıca idare altındaki emir, askerî kumandanlar ve valilere verilirdi. Bazen de güvenilir kimselere de verilmekteydi. Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 78-79.

¹⁸ Hekim Sa'dudîn b. Şemseddîn Muhammed Nezârî-yi Bircendî-yi Kuhistânî (ö. 1320), Moğol döneminin XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerindedir. Nezârî, büyük ihtimalle Hülâgu'nun İran'a geldiği dönemde dünyaya gelmişti. Şair, İsfahân, Tebrîz, Errân, Gürcistan, Bakü, Erdebil gibi yerlere yolculuklar yapmıştır. Daha sonra Hâce Şemseddîn Cüveynî'ye bağlanmış, ona methiyeler yazmıştır. Ayrıca şiirlerinde Sistan, Horasan ve Kert büyüklerini de övmüştür. 1320 veya 1321 tarihinde vefat ettiği tahmin edilmektedir. Nezârî, gençliğinde edebiyatı ve zamanının geçerli ilimlerini Kuhistân'da öğrenmiş ve dîvân hizmetlerinde bulunmuş fakat daha sonra dîvân hizmetlerinden bir süre uzaklaştırılmıştır. Bu zaman zarfında çiftçilik yapmıştır. Ayrıca kendine ait Külliyyât-ı Dîvân-ı Nezzârî'yi yazmıştır. XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerinden olan Nezârî-yi Kuhistânî, yarlıg ve payza gibi bürokratik terimleri şiirlerinde kullanılmıştır. Müstevfî, *Târih-i Guzide*, 755; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 175-176; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 2117; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 170; Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 731-735; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 198-200; Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, 133-134; Seyyide Nergis Tenhâyi-Alî Zengüyî, "Bâztâb-i 'Ovzâ'-i Sîyâsî ve İctmâ'-i-yi Kuhistân der Âsâr-i Hekîm-i Nezzârî-yi Kuhistânî", *Mecmû'a-i Makâlât-i Humâyiş-i Millî Necd ve Tahlil-i Zendeğî*, 1393hş., 220-222.

¹⁹ İlhanlı hükümdarı Gâzân Mahmûd Han. Detaylı bilgi için bkz; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974, 97-98.

²⁰ İncü-yi Şîrâzî, Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan, *Ferheng-i Cihângîrî*, (Tsh. Rahîm 'Affî), Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât, 1351 hş., 248; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 203; Mehri Bâkirî, "Tovzih-i Berhî Ez Lugat ve Istîlâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebiyât-i Fârsî", *Pejûheşâh-yi Felsefî*, Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz, 1380 hş., 171, 48.

ای صاحبی که هست به یرلیغ حکم تو
ترک و مغول و تازی و رومی و
بربری

*Ey sahib olan! Türk, Moğol, Tâzî (Arap), Rumî ve Berberî senin yarlıg hükümünün altında mevcuttur.*²¹

Bu beyitlerden anladığımız üzere İlhanlı devleti döneminde kullanılan bürokratik terimler, Fars dili edebiyatında da kullanılmış ve kendine yer edinmiştir. Bu Türkçe ve Moğolca terimler ve kelimeler İran coğrafyasındaki şair ve yazarların edebî dillerine yerleşmiştir. Türkçe-Moğolca terimler Farsça şiir ve edebî sanatlar içinde usta şairler tarafından rahatlıkla kullanılmıştır.

در یرلیغ غم تو ز بس ناله های سخت
خون شد دل چریک و رعایا و لشکری

*Senin gam fermandaki o denli şiddetli iniltilelerle askerin, tebaanın ve ordunun gönlü kan oldu.*²²

یرلیغ ده ای خسرو خوبان جهان
تا پیش قددت چنگ زند سرو روان

تاکی برم از دست جفای تو قلان
نی شرع محمدست نی یاسه خان

Ferman ver! Ey cihan güzellerinin hükümdarı ki yürüyen servi senin boyuna yaraşsin.

*Ne zamana kadar senin cefa elinden kılân (kalân)²³ alayım, ne Muhammed şeriatıdır, ne de han yasaşı!*²⁴

4. İlhan

İlhan terimi, büyük Moğol hanının bizzat belirli bir bölgeye veya ülkeye atadığı yetkili yönetici anlamında kullanılmaktadır. Bu terim, Mengü Kaan²⁵ tarafından Ön

²¹ Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu 'arâ*, 183.

²² Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu 'arâ*, 183.

²³ Bölgeden bölgeye değişen Kalan vergisi, İlhanlılar döneminde kullanılan bir terim olup hanlara veya toprak sahiplerine karşı bir çeşit yükümlülüğü ifade ediyordu. Tarla ve bahçelerden alınan bir vergi türüydü. Kalan vergisi bir askerî güç (hizmet) ile ödenebildiği gibi verginin karşılığı nakit para ile de ödenebiliyordu. Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, 96; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 332-334; Togan, Z. V., "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 19; Emîn, *İstîlâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogûl*, 188; Petruşevsky, I. P., *Târîh-i İctimâ'î-İktisâdî-yi İrân der Devre-i Mogûl*, (Trc; Ya'kûb Âjend), İntişârât-i İtlâ'ât, Tahrân 1366 hş., 61.

²⁴ Şeyh Muslihiddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûğî-Abdulazîm Karîb), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1389hş., Rubâ'iyât, 60.

²⁵ Mengü Kaan, Moğol İmparator (1251-1259) Tuli'nin oğlu Cengiz Han'ın torunu, Hülâgu'nun büyük kardeşidir. Reşîdüddin, *Câmiut 't-Tevârih*, 580; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 587.

Asya'ya atanan Hülâgu Han²⁶ ve onun soyundan gelen Ön Asya Moğol yöneticileri için kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷

Dönemin şairlerinden Nezârî-yi Kuhistânî'nin ilhan terimini kullandığını görmekteyiz;

مگر یرلیغ ترخانای ز سلطان ایلخان
داری

اگر صد خون به یک غمزه بریزی کس نمی
د

*Yüzlerce kişinin kanını, bir gamze için dökülyorsan ve bunu kimse sormuyorsa; İlhanlı sultanından Tarhanlık yarlığın olduğu içindir.*²⁸

Moğol dönemi Fars edebiyatının ünlü şairi Sa'dî-yi Şîrâzî²⁹ de şiiirlerinde Türkçe ve Moğolca terimlere yer veren isimlerdendir. Sa'dî, Sâhib-i Dîvân³⁰ Şemseddin Muhammed Cüveynî için yazdığı bir kasidede ilhan terimini kullanmıştır.

تو بر خزاین روی زمین حفیظ و امین
خدای، مشرق و مغرب به ایلخان دادست

*Ey doğuyu ve batıyı İlhan'a veren Tanrı! Sen yeryüzündeki hazineleri koru ve emin kıl!*³¹

²⁶ Hülâgu Han, Cengiz Han'ın torunu ve Tuli Han'ın oğludur. Tuli Han'ın Sorkotani Beki adlı hanımından dünyaya gelmiştir. Mengü, Kubilay ve Arık Boga kardeşleridir. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 195; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 50.

²⁷ Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 49.

²⁸ Dihhudâ, Ali Ekber, "Yarlığ", *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu'ineddin -Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-ı Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., L, 172.

²⁹ Sa'dî-yi Şîrâzî, tahminen 1208-1209 (605-606 h.) yılları arasında Şîrâz'da dünyaya gelmiştir. Moğol döneminin önemli şairlerinden olan Sa'dî, tahsilini Şîrâz'da ve Bağdâd'taki Nizâmiye Medresesi'nde tamamlamış, çeşitli memleketlere seyahat etmiştir. Fars dili edebiyatçıları ve eleştirmenlerine göre Sa'dî, fesahat ve belagatta üst düzeye ulaşmıştır. Nasıl Fidevî milliyet konusunda Fars diline yardım etmiş ise; Sa'dî de fesahat ve belagat konusunda Fars diline hizmet etmiş ve onu kâmil bir seviyeye taşımıştır. Sa'dî-yi Şîrâzî, İran Moğolları yani İlhanlı dönemi şairlerindedir. Sa'dî, Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'nin sorularına karşılık olarak zarif ifadeli şiiirler yazmış, Şemseddin Cüveynî ve kardeşi Atamelik Cüveynî için kasideler yazmıştır. 9 Aralık 1292 (27 Zilhicce 691 h.) senesinde Şîrâz'da vefat etmiştir. 'Umar Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mî'ellifin*, IV, Dâr-i İhyâu't-Turâsu'l-'Arabîyye, Beyrut ty., 151; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zumûn*, I, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941, 794; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, 1001-1002; el-Bağdâdî, İsmâ'il Bâşâ, *Hedîyyetu'l-'Arîfin*, II, İstanbul 1951, 462; Nefîsî, *Târîh-i Naẓm ve Nesr*, I, 167-169; Muhammed Ca'fer Yâhakki, *Kulliyât-ı Târîh-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş., 83-85.

³⁰ Dîvân-ı Kebîr-i İlhânî veya Dîvân-ı İlhânî denilen İlhanlıların büyük dîvânı bütün devlet işlerinin görüşüldüğü makam olarak bilinmekteydi. Bu dîvân, Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik-i Âlâ, Sâhib-i Dîvân-ı Bozork veya Sâhib-i Dîvân-ı İlhânî; bazen sadece Sâhib-i Dîvân olarak da bilinirdi. Askerî işler hariç devletin tüm malî, idarî işleri bu dîvânda görüldü. Sâhib-i dîvân olan vezirlerden başka Vezir Nâibi, Müstevfî, İşrâfu'l-Memâlik Uluğ Bitikçi, Münşi-i Dîvân büyük dîvânın muhtelif şubelerinin başkanı veya nâzırları idiler. İlhanlı devletindeki vezâret ve sâhib-i dîvânlığın Şemseddin Muhammed Cüveynî zamanında onun şahsında bulunmuş, daha sonra bazı sebeplerle vezâret ve sâhib-i dîvânlık bazen ayrılmış bazen de aynı kişide tekrar toplanmıştır. Nahçivânî, Muhammed b. Hindüşâh, *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, II, (Tsh. Abdulkarîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976, 92-93; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 209; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 143; Furûbahş, Ahmed, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", *Kitâb-i Mâh-i Târîh ve Cogrâfiyâ*, 1383 hş., 83.

³¹ Şeyh Muslihiddin Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Ali Furûgi), İntişârât-i Kaknûs, Tahrân 1368hş., 937.

İlhan kelimesini kullanan bir diğer isim ise Sa'dî'nin çağdaşı olan şair Humâm-i Tebrîzî'dir.³² Moğol yöneticileri, yeryüzünün idaresinin Tanrı tarafından kendilerine bahşedilmiş olduğuna ve Büyük Han'ın Tanrı'nın iradesini gerçekleştirmekle mükellef olduğuna inanmaktaydılar. Moğol hükümdarlarının bu düşüncesi Humâm-i Tebrîzî'nin şiirlerinde de karşımıza çıkmaktadır;

صورت رحمت الهی بین مطلع آفتاب شاهى بین
سایه آفریدگار حکیم ایخان پادشاه هفت اقلیم

*İlahî rahmetin suretine, şâhlık güneşinin doğuşuna bak!
Hakîm olan Yaraticı'nın gölgesi, yedi iklimin padişâhu İlhan'dır.*³³

5. Tutgavul:

Tutgavul terimi, muhafız veya yolları güvenliğinden sorumlu kolluk kuvveti olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴

تتقاولان عقل تو در راه مملکت بستند دست فتنه و جور از ستمگری

*Senin aklının muhafızları memleket yolunda; zulüm yüzünden fitne ve cefanın elini bağladılar.*³⁵

6. Tamga:

Asya Hunları'ndan itibaren var olan Tamga³⁶ kelime olarak eski Türklerde hakanların resmî mühürlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır.³⁷ Tamgalar özellikle resmî

³² Hâce Humâmuddîn 'Alâ-i Tebrîzî (ö. 1314), Moğol döneminin tanınmış şair ve şeyhlerinden olup 1239 yılında Tebrîz'de doğmuştur. Tebrîzî'nin Hâce Nasîreddîn-i Tusî'nin yanında eğitim gördüğü bilinmektedir. Arapça ve Farsça şiir yazmak konusunda çok yetenekli idi. Dîvân-i Humâm adlı eserinde devrin büyüklerini öven şiirleri olup, ondan geriye iki de mesnevî kalmıştır. Bu mesnevîlerden biri Sohbetnâme adıyla Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hâce Harun adına yazılmıştır. Dîvân-i Humâm şairin ölümünden sonra dağılmış bir haldeyken vezir Reşidüddîn Fazlullah tarafından 1314-1318 yılları arasında toplanmıştır. Tebrîzî, gençliğinde devlet işlerinde hizmet vermiştir. Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddin Cüveynî'nin çağdaşı, dostu ve yakın yardımcılarındandır. Sâhib-i Dîvân, onun zaviyesi için yıllık bin dinarlık bir tahsisat belirlemiş, ayrıca şahadetinden önce yazdığı vasiyetnâme niteliğindeki mektubunda dostu olan Humâm-ı Tebrîzî'yi de zikretmiştir. Arapça ve Farsça şiirlerinin bir kısmında Şemseddin Cüveynî'yi, Reşidüddin Fazlullah'ı ve Kutbeddin Şîrâzî'yi ve Olcayto Han'ı övmüştür. Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşid 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş., 15-17, 41-44, 74-75; Ahmed Golçin Me'âni, *Târih-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I, 719; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 756; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, 2258; Muhammed Takî Müderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 293; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 544-545; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 168-169; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 196-197; Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu'arâ*, 164; Nâsir Alizâde-Ferenyâ Sefderpûr, "Tahkik-i 'İlm-i Beyân der Dîvân-i Humâm Tebrîzî", Nâme-i Pârsî, Sayı: 5, 1388 hş., 132.

³³ Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, 41.

³⁴ Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-ı Dovrân-ı Mogûl*, 86-87.

³⁵ Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu'arâ*, 182.

³⁶ Tamga hakkında detaylı bilgi için bkz. Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 172; Dihhudâ, "Tamga", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.

³⁷ Kafesoglu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, TTK, Ankara 1977, 67.

evraklarda ve elçilik yazışmalarında kullanılırdı.³⁸ Bu kelimeden türediği anlaşılan Tamgacı unvanının ise, mühürdâr, nişancı anlamlarına geldiği görülmektedir. Tamgacılar Hakanların yarlığı ve buyruklarını hazırlamakla birlikte, taşıdıkları hakan mühürleri ile söz konusu resmî yazıları mühürlemekle görevli olmuşlardır.³⁹ Moğol devletinde önceleri kâtipler, devletin en yüksek mühürü olan al tamga⁴⁰ ile belgeleri mühürlemeye yetkili idiler, fakat sonraları bu durumun istismar edildiği bilinmektedir.⁴¹ İlhanlı döneminde ise mühürlerin üzerindeki yazı, Uygur alfabesi ile yazılmaktaydı.⁴²

Bu dönemde resmî belgelerin geçerliliğini gösteren al tamga, Fars edebiyatında şairler tarafından istifade edilen birçok Moğolca-Türkçe terimden birisi olmuştur.

منشیان قدرت بیجون ز جرم آفتاب
بر مثال بیمثالی آل تمغامیزند

*Güneş cisimleri gibi benzersiz olan münşiler, ferman üzerine eşsiz al tamgayı vururlar.*⁴³

Ünlü şair Hâcû-yi Kirmânî⁴⁴, bu beytiyle inşâ işiyle meşgul olan münşileri, güneşin yörüngesinde ve birbirinden farklı olan gök cisimlerine benzetmektedir. Al tamgayı da fermanlara ancak bu kişilerin vurduklarına işaret etmektedir.

³⁸ Tezcan, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990, 18.

³⁹ Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara 1988, 649; Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, 91.

⁴⁰ Al tamga, bir Türk-Moğol istilahi olup kırmızı, kare mühür manasındadır. Çinlilerin mühründen taklit ile yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu mühür, kırmızı mürekkebe batırıp fermanlara ve mektuplara vurulurdu. Bu mühür, genellikle dört köşe olan İlhanlılar ve daha sonra Celayirliler tarafından kullanılan üzerindeki kırmızı mürekkeple mektup ve yalığılar vurulan bir mühür olarak bilinir. İlhanlıların son zamanlarında tedavülde yaygın olarak kullanılmıştır. Özel bir fermana bu mühür ile anlam verilir. Bununla fermanlar teyit edilir ve sadır olunurdu. Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011, 320; İncü-yi Şîrâzi, *Ferheng-i Cihângîrî*, 147; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 36.

⁴¹ Spuler, *İran Moğolları*, 317.

⁴² M. S. Ebülkâsımî-A. E. Şîrâzi, “Âdâb-i Mühr der Esnâd ve Mekâtîbât-i Dîvânî der Devre-i İslâmî (İlhânân ve Safevî)”, *Faslnâme-i Tahlîlî ve Pejûheşi*, 12, 1388 hş., 65.

⁴³ Hâcû-yi Kirmânî, *Dîvân-i Eş'âr-i Hâcû-yi Kirmânî*, (Tsh. Ahmed Suheylî Hânsârî), İntişârât-i Pâjeng, Tahrân 1369 hş., 582.

⁴⁴ Kemâluddîn Ebû'l-'Atâ Mahmûd b. Ali b. Mahmûd Mürşîdî-yi Kirmânî (ö. 1353), Mürşîdiyye tarikatının başıydı. Şairin mahlası İrân'da Sâ mânîler zamanından beri eşrâf ve ayân için kullanılan Hâcû'dur. Hâcû, Kirmân'da 1290 yılında doğmuş, ilim için birçok yere seyahat etmiş ve bir süre de Bağdâd'da kalmıştır. 1332 tarihinde Humây u Humâyûn adlı mesnevisini Sultan Ebû Sa'îd ve vezir Gıyâsuddîn Muhammed adına tamamlamıştır. İrân'a geri döndükten kısa bir süre sonra Sultan Ebû Sa'îd ve vezir Gıyâsuddîn Muhammed'in ölmüş, bunun üzerine şair İsfahân'a gitmiştir. Hâcû, Fars ve Kirmân'a giderek İncü hanedanının özellikle Şâh Şeyh Ebû İshak'ın gölgesine sığınmış, şiirlerinde tanınmış birçok kişiyi övmüştür. Hâfız ile çağdaş olan Hâcû, şiirlerinde Hâfız'ın düşüncelerinden esinlenmiş ve 1349 yılında Şîrâz'da vefat etmiştir. Hâcû'nun dîvânı Sanâyi'u'l Kemâl ve Bedâyi'u'l Cemâl olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunun dışın da yazmış olduğu altı mesnevisi de bulunur. Bunlar; Sâmnâme, Humây u Humâyûn, Gul u Nevruz, Ravzatu'l-Envâr, Kemâlnâme, Gevhernâme'dir. Kemâlnâme adını taşımaktadır. Hâcû'nun şiirleri kalıp olarak Sa'dî'nin şiirlerine yakındır. Müstevfî, *Târih-i Guzide*, 730; Devletşâh, *Tezkiretu's-Su'arâ*, 187-189; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, II, 49; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 301-312 Nevâyî, 'Abdulhuseyn, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbu's-Siyer ez Hamle-i Mogûl Tâ Merg-i Şâh İsmâ'il-i Evvel*, Encumen-i Âsar ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahrân 1379 hş., 78; Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 886-903.

Ön Asya Moğol ülkesinde Türkçe ve Moğolca terimlerle isimlendirilen yeni ve ağır vergiler, halkın üzerinde bir baskı unsuru niteliğindedir. Hatta bu durum o kadar ileri gidiyordu ki, durumun vahameti Fars şiirine de yansımaktaydı. Halkın vergiler altındaki ezilmişliğini dile getiren Seyf-i Fergâni⁴⁵, bu yeni malî terimleri kullanarak durumu şöyle ifade etmektedir;

خانه ها لانه روباه شد از ویرانی شهرها خانه شطرنج شد از بی شاهی
حاکمان دردم از او قیجر و تمغا خواهد عنکبوت ار بنهد کارگه جولاهی

Viranlıktan evler tilki yuvası, şâhsızlıktan şehirler santraç evi oldu.

Örümcek, dokuma atölyesine ağ kurarsa, hâkimler o an ondan kopçur⁴⁶ ve tamga isterler.⁴⁷

Tamga, sadece mühür anlamında kullanılmamış olup, aynı dönemde tüccâr ve zanaatkârdan alınan verginin adı olarak da kullanılmakta idi. Bu vergi uygulaması İlhanlı devletinin kuruluşundan itibaren görülmektedir.⁴⁸

7. Baskak:

Baskaklık, Moğol idarî geleneğinde en önemli ve yaygın memuriyetlerden biri olup, zapt edilen bölgelere baskaklar idarî ve mali sorumlu olarak tayin edilirdi.⁴⁹ Memleket idaresinde tayin edilen hâkimlerin yanında baskakların yani vergi tahsildârlarının da önemli yerleri vardı.⁵⁰ Cengiz Han, zamanından beri baskakların memur olarak atandıkları bilinmektedir.⁵¹

⁴⁵ Mevlânâ Seyfüddin Ebû'l-Mehâmid Muhammed el-Fergâni, dönemin usta şairlerindedir. Moğol yönetiminin zalim yöneticilerini övmekten kaçınmış ve Aksaray'da bir hangâhta vefat etmiştir. Moğol zulmünden kaçarak Anadolu'ya sığınanlar arasındadır. Seyf-i Fergâni'nin Sa'dî'ye büyük bir sevgi beslediği ve Tebrîz'de bir müddet Humâm-i Tebrîzî'nin yanında kaldığı bilinmektedir. Sosyal konulara ve günün Anadolu'sunun yaşadığı acılara şiirlerinde yer vermesi onun Fars edebiyatı açısından ilginç kılmaktadır. Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 623-626; Ali Cihânsâhî Eîşâr-Cemşid Rüstâ, "Hucûm Mogûl be İrân ve Müellifhâ-yî Pâydarî der Eş'âr-i Seyf-i Fergâni", *Neşriyye-i Edebiyât-i Pâydarî*, Sayı: 9, 1392 hş., 94-95.

⁴⁶ Kopçur, eski konargöçer Moğol sisteminde temel vergi olmakla birlikte, başlangıçta Han'a karşı olan çeşitli hizmet ve yükümlülükleri kapsarken, sonradan sadece konargöçerlerin hayvan sürülerinden alınan ve bölgeden bölgeye değişen oranlarda nakdi veya aynı bir vergidir. Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 525; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 10; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogûl*, 96; Emîn, *Istlâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogûl*, 181-182; I. P. Petruşevsky, *Târih-i İctimâ'î- İktisâdî-yi İrân der Devre-i Mogûl*, 59.

⁴⁷ Seyf-i Fergâni, *Divân-i Seyf-i Fergâni*, (Tsh. Zebihullah-i Safâ), İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1392 hş 148.

⁴⁸ Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogûl*, 92,97; Özyetgin, Ayşe Melek, *Eski Türklerde Vergi Terimleri*, Köksav Yay., Ankara 2004, 103-108; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 325; K. Kenârürdî, "Nizâm-i Mâliyât-i Mogûlân ve Te'sir-i An der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâ-yi İrân", *Pejuheşi Târih*, 12, 1387 hş., 89; Petruşevsky, *Târih-i İctimâ'î- İktisâdî-yi İrân der Devre-i Mogûl*, 62.

⁴⁹ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 259; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 9; Emîn, *Istlâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogûl*, 60-61.

⁵⁰ Spuler, *İrân Moğolları*, 304.

⁵¹ Ebû'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 11.

Moğolca terimleri şiirlerinde ustalıkla kullanan Pûr Behâ, Kasîde-i Mogûlliyye adlı şiirinde baskak teriminden de istifade etmiştir;

از یارغوی هجر تو برخاست داوری تا باسقاق عشق تو در ملک دل نشست

*Gönül mülkünde aşkının baskakı oturunca; senin ayrılık hükmünden şikâyet yükselir.*⁵²

Şair, şiirinde baskak terimini gerçek anlamında kullanarak gönlünü hükümdârın mülküne ve yine onun aşkını da bu mülkü yöneten idare eden baskaka benzetmiştir. Böylece, Moğol dönemine ait olan idarî bir kavramın Fars edebiyatı içinde etkin bir şekilde kullanıldığını rahat bir şekilde tekrar görmekteyiz.

8. Baverci:

Baverci, İlhanlı sarayında bulunan memurlar arasında mutfak ve aşçılık hizmetinden sorumlu kişidir.⁵³ Bu terim de diğer idarî terimler gibi hem dönemin tarihini anlatan nesir eserlerde hem de Pûr Behâ'nın kasidesinde kullanılmıştır.

بر شیوه سخای تو آش عطا دهند باورجیان بکاسه زرین مشتری

*Senin cömert davranışın üzerine, baverciler altın kâseyle aş bahşederler.*⁵⁴

Sonuç

Çalışmamızda ele aldığımız Türkçe –Moğolca örnek terimlerden hareket ile Moğol dönemi Fars edebiyatının, içinde bulunduğu yeni siyasî ortamdan kültürel olarak da etkilendiğini görmekteyiz. Hatta dönemin şairlerinden bazılarının bu terimleri diğer müeddiblere karşı şiirlerinde üstünlük göstergesi olarak kullandıklarını açıkça ifade edebiliriz. Yine Moğol döneminin ağır vergileri altında ezilen halkın sesini duyurmaya çalışan bazı müeddibler de bu terimleri kullanarak sosyal ve ekonomik baskıya değinmişlerdir.

Tarihî kaynaklarda ve araştırmalarda çokça karşımıza çıkan bu terimlere edebiyattaki kullanımları ile ayrıca bakmak hiç şüphesiz, dönemin idarî ve bürokrasi tarihini çalışanlar için faydalı olacaktır. Bu yeni terimler, sadece askerî, idarî ve malî alanda kullanılmamış; aynı zamanda gerçek anlamları ile kendilerine edebiyatta da yer bulmuşlardır. Bu açıdan çağdaş edebî kaynaklarda kendine yer edinen askerî, idarî ve malî Moğolca-Türkçe terimlerin de incelenmesi tarih araştırmaları için faydalı olacak ve bu çalışmalara farklılık, çeşitlilik kazandıracaktır.

⁵² Devletşâh, *Tezkiretu'ş-Şu'arâ*, 182.

⁵³ Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 45.

⁵⁴ Devletşâh, *Tezkiretu'ş-Şu'arâ*, 182.

Kaynaklar

- Alizâde, Nâsır-Sefderpür, Ferenyâ, “Tahkîk-i ‘İlm-i Beyân der Dîvân-i Humâm Tebrîzî”, *Nâme-i Pârsî*, Sayı: 5, 1388 hş., 131-168.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-ı Sâhil, Tahrân 1390 hş.
- Bâkirî, Mehri, “Tovzîh-i Berhî Ez Lugat ve Istilâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebiyât-i Fârsî”, *Pejûheşhâ-yi Felsefi*, Dânişgâh-i Edebiyât-i ‘Ulûm-i İnsânî Tebrîz, 1380 hş., 171, 39-60.
- Baron, Edward, *Ez Sa’dî tâ Câmî’Asr-ı İstîlâ-yı Mogûl ve Tâtâr*, (Çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş.
- Benâketî, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû’l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca’fer Şe’âr), Tahrân 1348 hş.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Yay., İstanbul 1993.
- Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Pûr Behâ-yî Câmî”, (Haz. Muhammed Mu’in-Seyyid Ca’fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 5035-5036.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Tamga”, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Yarlîg”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., L, 172.
- Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Ebu’l-Ferec İbnu’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), TTK, Ankara 2011.
- Ebulkâsımî, Muhammed Sâdık - Şîrâzî, Alî Esgâr, “Âdâb-i Mühr der Esnâd ve Mekâtîbât-i Dîvânî der Devre-i İslâmî (İlhânân ve Safevî)”, *Faslnâme-i Tahlîlî ve Pejûheşî*, 12, 1388 hş., 63-69.
- Efşâr, Alî Cihânşâhî – Rûstâ, Cemşîd, “Hucûm Mogûl be İrân ve Müellifihâyî Pâydarî der Eş’âr-i Seyf-i Fergânî”, *Neşriyye-i Edebiyât-i Pâydarî*, Sayı: 9, 1392 hş., 94-117.
- Emîn, Şemîs Şerîk, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş.
- Ensârî, Muhammed Hasan Câberî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, Isfahân 1321 hş.
- Furûgbahş, Ahmed, “Se Dîvân-i Mohm der ‘Ahd-İlhânî”, *Kitâb-i Mâh-i Târîh ve Cografyâ*, 1383 hş., 80-86.
- Hâcû-yî Kirmânî, *Dîvân-i Eş’âr-i Hâcû-yî Kirmânî*, (Tsh. Ahmed Suheyli Hânsârî), İntişârât-i Pâjeng, Tahrân 1369 hş.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Dustûru’l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa’id Nefîsî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu’s-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), I-VI, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşîd ‘Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş.

- İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, Çağrı Yay., 1995.
- İncü-yi Şîrâzî, Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan, *Ferheng-i Cihângîrî*, (Tsh. Rahîm 'Afîfî), Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât, 1351 hş.
- İsmâ'îl Bâsâ el-Bağdâdî, *Hedîyyetu'l-'Ârifîn*, I-II, İstanbul 1951.
- Kâdı Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Âkâ Murtaşâ-Muderris Gilânî), Ketâbfurûşî Hâfız, Tahrân 1341 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, TTK, Ankara 1977.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I-II, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941.
- Kazvîni, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. NasrMüstevfî, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyin Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.
- Kehhâle, 'Umar Rızâ, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, I-XV, Dâr-i İhyâu't-Turâsu'l-'Arabiyye, Beyrut ty.
- Kenârîrûdî, Kurbân 'Alî, "Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te'sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâh-yi Îrân", *Pejûheşi Târîh*, 1387 hş., 12, 83-111.
- Kirmânî, Nâsireddîn Münşî, *Nesâ'imu'l-Ashâr min Letâ'imu'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty.
- Me'ânî, Ahmed Golçîn, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I-II, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâ'î, Tahrân 1363 hş.
- Mîrhând, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, I-XI, Pîrûz, Tahrân 1339 hş.
- Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, I-V, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974.
- Müstevfî-yi Bâfkî, Muhammed Müfidî, *Câmi'-i Müfid*, (Tsh. İrec Efşâr), Çâphâne-i Rengîn, Tahrân 1384 hş.
- Nahçivânî, Muhammed b. Hindüşâh, *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, I-II, (Tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alîzâde), Moskova 1976.
- Nefîsî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I-II, İntişârât-i Furûgî, Tahrân 1363 hş.
- Nevâyî, 'Abdülhüseyin, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibu's-Siyer ez Hamle-i Mogûl Tâ Merg-i Şâh İsmâ'îl-i Evvel*, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1379 hş.
- Ögel, Bahaeddîn, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara 1988.
- Özyetgin, Ayşe Melek, *Eski Türklerde Vergi Terimleri*, Köksav Yay., Ankara 2004.
- Petruşevsky, I. P., *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdî-yi Îrân der Devre-i Mogûl*, (Trc; Ya'kûb Âjend), İntişârât-i İtlâ'ât, Tahrân 1366 hş.
- Pîrniyâ, Hasan, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, Îrân Cihân, Tahrân 1390 hş.
- Râzî, Abdullah, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1375 hş.
- Refî'î, Emîr Teymûr, "Suyurgal der 'Ahd-i İlhanî ve Teymûrî", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşi Târîh*, ty., 12, 45-64.
- Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârîh*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş.

- Rezevî, Muhammed Takî Müderris, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1354 hş.
- Rezevî, Seyyid Ebulfazl, “Purbelhâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhânân (654-694/1252-1296)”, *Pejûheşhâ-yî Târihî*, 3, Dânişgâh-i İsfahân 1392 hş., 41-56.
- Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârîh*, (Tsh. Abdullüseyin Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş.
- Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I-VI, Tahrân 1336 hş.
- Sa'îdî, Gulnâz, “Berresîyî Nizâm-i İktisâdî ve Bâzârgânîyi Âsyâyî Merkezi der 'Asr-i İlhânî””, *Berresîhâyî Nevîn-i Târihî*, 1386 hş., 3, 26-40.
- Semerkindî, Emîr Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş.
- Seyf-i Fergânî, *Dîvân-i Seyf-i Fergânî*, (Tsh. Zebihullah-i Safâ), İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1392 hş.
- Spuler, Berthold, *İrân Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011.
- Şa'bânî, Rızâ-Emîrî, Zehrâ, “İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl”, *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Moskoviyye*, 1390 hş., 16, 105-117.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.
- Şeyh Musliddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-ı Sa'dî*, (Haz. Muhammed Alî Furûgî Nüshasından Nâsır Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş.
- Şeyh Musliddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûgî), İntişârât-i Kaknûs, Tahrân 1368hş.,
- Şeyh Musliddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûgî-Abdulazîm Karîb), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1389hş.
- Tenhâyî, Seyyide Nergis – Zengûyî, Alî, “Bâztâb-i 'Ovzâ'-i Sîyâsî ve İctmâ'-î-yi Kuhistân der Âsâr-i Hekîm-i Nezârî-yi Kuhistânî””, *Mecmû'a-i Makâlât-i Humâyiş-i Millî Nekk ve Tahlîl-i Zendegî*, 1393hş., 220-230.
- Tetevî, Mollâ Ahmed-Kazvînî, Asâf Hân, *Târih-i Elfî*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecc), I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.
- Tezcan, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990.
- Togan, Zeki Velidî, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1931, I, 1-42.
- Tûsî, Muhammed Emîn Edîb, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I-II, Tahrân 1388 hş.
- 'Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Asâru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988.
- Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Kulliyât-ı Târih-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş.
- Zebihullah-i Safâ, *Târih-i Edebiyât der İrân*, I-V, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş.